

ТАЛАБАЛАРДА ТАНҚИДИЙ ФИКРАЛАШНИ РИВОЖЛАНТИРИШ.

Джаналиева Гулбахрам Абдурашитовна- ТМС “Педагогика ва психология” кафедраси катта ўқитувчи
Дехканова Маъмура Ўлмасовна-ТДПУ “Бошланғич таълим педагогикаси”
кафедраси профессори в.б., п.ф.н., доценти
Шарипова Арзигул Баходир қизи-326 сонли иқтисослаштирилган мактаб ўқитувчиси

Танқидий фикрлашни шакллантиришнинг муҳим шартига талабаларни дарсда танқидий фикрлаши турларини алмаштириш заруриятини кўшиш кераклигини қайд этилади. Талаба шахсини ривожлантиришда, шунингдек, икки йўналишни ажратиб кўрсатиш мумкин: *фикрлашни ривожлантириши ва такомиллаштириши* ҳамда шахснинг муайян сифатларини шакллантириш. Ривожлантириш, фикрлашни танқидий фикрлашининг бўғини деб ҳисоблангани учун бу воситалар гуруҳини қуйида батафсил кўриб ўтаемиз.

Танқидий фикрлаши мазмуни уч ташқи омиллар: объекти, мақсади, дидактик асослар ривожланишининг қонуниятлари орқали боғланади.

Танқидий фикрлашнинг ташқи томони деганда биз анча содда жараёнларини (қабул қилиш, диққат-эътибор ва бошқалар) рағбатлантириши ва талабанинг умумий иш қобилиятини сақлашни тушунамиз. Бунинг учун қуйидаги усуллар хизмат қилади:

- ◆ турли методлар, турлар ва ўқув ишлари усулларини навбатлашиш йўли билан турли асаб марказлари ишларини алмаштиришни таъминлаш;
- ◆ ўқув жараёнида сўз ва кўрғазмалилик, аниқ ва мавҳумийликнинг тўғри ўзаро муносабати;
- ◆ дарсда жисмоний ва мусиқий дам олиш дақиқалари;
- ◆ ижобий ҳиссиётларни қўллаб-қувватлаш;
- ◆ дидактик усул сифатида ўйин ва мусобақаларни қўллаш, танқидий фикрлашининг ички томони, бу авваламбор талабалар фикрлашни фаоллаштириш, бошланғич гуруҳларда эса улар тасавури ва ижодкорлигини рағбатлантириш ҳамдир.

Танқидий фикрлашни шакллантиришнинг ички томони мақсадларида фойдаланиладиган асосий усуллар қуйидагилардир:

- ❖ талабаларнинг мустақил иши;
- ❖ ўз-ўзини ва ўзаро назорат этиш элементлари;
- ❖ бўлажак бошланғич синф ўқитувчилари таълимига муаммоли ёндашув;
- ❖ таълимнинг мослашув тизими элементлари ва бошқалар.

Ташқи ва ички шакллантириш усуллари танқидий фикрлашнинг барча босқичларини қамраб олади: жонли мушоҳада юритиш босқичида, тасаввурни қабул қилиш ва юзага келишида; мавҳум фикрлаш босқичида, ўқув материални идрок этиш ва тизимлаштиришда, хулоса ва умумлашмаларни шакллантиришда, эсга олиш босқичида, ўзлаштирилган материални қўллашда.

Ҳатто яхши ўйлаб топилган тизим ва танқидий фикрлаш усулларида оқилона фойдаланилганда ҳам талаба ўқитувчи режалаштирган таъсирларни ҳар доим ҳам мос равишда қабул қилавермайди. Шу боис танқидий фикрлашни шакллантирувчи имконият ва воситалар билан бир қаторда талабалар ички механизмини ҳам ўрганиш зарур.

Танқидий фикрлашнинг педагогик- психологик асослари.

Талабалар танқидий фикрлашнинг ўрганишда замонавий дидактика ва таълим психологияси ютуқларидан фойдаланади. Танқидий фикрлашда талабаларнинг индивидуал ва типик хусусиятларини кўриб чиқади.

Ўзлаштириш жараёнида таҳлилий-синтетик фаолият, шунингдек қиёслаш, мавҳумлаштириш, умумлаштириш ва аниқлаштириш каби фикрий операциялар муҳим рол ўйнайди.

Таҳлил - бу, предметни қисмларга фикран бўлишдир.

Синтез - алоҳида элементлар ёки қисмларни бир бутунга фикран бирлаштиришдир.

Жумладан, битта ўнлик ва иккита бирликдан иборат сон неча деб аталади деган ўқитувчининг саволига жавоб бериб, таълим олувчилар синтездан фойдаланади (Ўн ва иккита бир 12 сонини ташкил этади); 25 сонидан неча ўнликлар ва бирликлар бор деган саволга жавоб бериб, ўқувчилар сонлар таҳлилини амалга оширади.

Танқидий фикрлашнинг фаол методларини ишлаб чиқишда қуйидаги асослардан келиб чиқадилар: *Танқидий фикрлаш нима?*

Фикрлаш – ўқиш, ёзиш, сўзлаш ва эшитишга ўхшаш жараён. У шундай фаол, мувофиқлаштирувчи жараёнки, унинг таркибида бирор ҳақиқат ётади.

Фикрлаш контекstdан ташқарида ҳосил қилинадиган кўникма эмас. Танқидий фикрлаш таълимий дастур ёки кундалик ҳаётнинг умумий контекstdан йироқлашган шароитда ўрганилиши лозим бўлган ҳодиса ҳам эмас.

Браун (1989) таъкидлайдики, вазифа ва реал ҳаёт мақсадларига боғланмаган ўқув кўникмалари таълим олувчиларга объектив тестларни яхши

топшириш имкониятини бериши мумкин, лекин улар бу кўникмаларни янги вазиятларда қўллай олмайдилар.

Самарали ва муттасил ўрганиш асосида талабаларнинг ахборотларни ўзлаштириш, синтезлаши ва уларни тўла эгаллаш фаоллиги ётади. Ўрганиш жараёни фикрлаш фаолиятининг турли туман кўринишларидан фойдалангандагина муваффақиятлироқ бўлади. Бунда жараён янада онгли равишда ўзлаштирилади. Ўрганиш ва танқидий фикрлаш талабаларнинг аниқ вазифаларга нисбатан янги билимларни қўллаш имкониятларига эга бўлган тақдирда ривожланади. Ўрганиш талабаларнинг олдинги билимлари, тажрибаларига таянгандагина мустақамланади. Булар талабаларнинг билган билимларини янги ахборотлар билан боғлаш имкониятини беради. Танқидий фикрлаш ва ўрганиш ғоя ва тажрибаларнинг турли-туманлигини педагоглар тушунган ва кадрлаган вақтдагина амалга ошади. Танқидий фикрлаш «яккаю-ягона тўғри жавоб» ни қабул қиладиган менталитет жараёнида юз бермайди.

Танқидий фикрлашнинг ривожланиши муҳитини яратиши. Танқидий фикрлашни ривожлантириш осон иш эмас. Бу муайян ёш даврида тугалланган ва эсдан чиқариладиган вазифа ҳам эмас. Шу билан бирга танқидий фикрлашни ривожлантирадиган ягона йўл ҳам йўқ.

Лекин танқидий фикр шаклланишига ёрдам берувчи муайян ўқув тўплами мавжуд. Унинг учун:

- талабаларга фикр юритиш учун имконият бериш;
- турли-туман ғоя ва фикрларни қабул қилиш;
- талабаларнинг ўқув жараёнида фаоллигини таъминлаш;
- талабаларни кулгига қолмасликка ишонтириш;
- ҳар бир талабанинг танқидий фикр юритишга қодир эканлигига ишонч ҳиссини уйғотиш;
- танқидий фикрлашнинг юзага келишини кадрлаш лозим.

Шу муносабат билан талабалар:

- ўзига ишончни орттириш ва ўз фикри ҳамда ғояларининг кадрини тушуниш;
- ўқув жараёнида фаол иштирок этиш;
- турли фикрларни эътибор билан тинглаш;
- ўз ҳукмларини шакллантиришга ҳамда ундан қайтишга тайёр туриши лозим.

Вақт. Танқидий фикрлаш вақт талаб қилади. Яъни, ўз фикрларини шакллантириш гўё аввалги ғоя, тасаввур, учрашувлар ва тажрибаларни археологик жиҳатдан тадқиқ қилишга олиб келади. Шунинг учун ҳам:

- фикрларини ўз сўзлари билан ифодалаш;
- ўзаро танқидий фикрлар алмашиш;

- ўз ғояларини ифодалай олиш ва конструктив таклифларга жавоб ола билиш;
- фикрларни муайян ғоялар қиёфасида, қулай муҳитда амалга ошира олиш ва ўз ғояларини тўла ва аниқ ифодалай олиш.

Изн. Танқидий фикрлашда эркинлик бўлиши учун талабалар маъқул ва номаъқул нарсаларни айтиш, улар ҳақида фикрлаш, ижод қилиш учун рухсат олишлари лозим. Талабалар мумкин бўлган ҳолатларни англаб олишгач, танқидий таҳлил қилишга фаол киришадилар.

Танқидий таҳлилга изн олиш онглилик тамойилига асосланади. Бунда таҳлил ва ҳаддан ошиш орасидаги фарқ аниқлаб берилиши лозим. Танқидий фикрлашга изн бериш фикрлаш учун мақсад бўлиб, дўстона ҳамда самарали шароитда кечади.

Ранг-баранглилик. Талабаларнинг фикрлаш жараёнида турли фикрлар ва ғоялар пайдо бўлади.

Ранг-баранг фикр ва ғоялар яккаю-ягона жавобдан воз кечилгандагина мавжудлиги юзага келади. Фикрларни ифода қилиш чегараланганда талабаларнинг фикрлашига чек қўйилади. Фақат биргина жавоб лозим бўлган тақдирда хилма-хил восита ва жараёнлардан фойдаланиш жоизки, унинг ёрдамида талабалар ана шу жавобни топа олсин.

Фаоллик. Танқидий фикрлаш талабаларнинг фаоллиги билан бевосита боғлиқ. Одатда, талабалар сууткаш тингловчилар бўлишади, чунки уларда ўқитувчи билимли ёки китобда у бераётган билимлар мавжуд, шу туфайли улар билим олишларига ўқитувчи масъул деган тасаввурда бўладилар. Ўқув жараёнида талабаларнинг фаол иштироки ва ўқишга ўзларининг масъул эканлигини ҳис қилиш танқидий фикрлашда кутилган натижаларни беради. Талабаларни фикр юритишга, ўз ғоялари ва фикрлари билан ўзаро ўртоқлашишга даъват этиш каби педагогик ёндошув уларнинг фаоллигини ўстиради.

Таваккалчилик. Эркин фикрлилик таваккалчиликка асосланади. Унинг билим фаолиятида кўрқмай таваккал қилувчи инсонларни рағбатлантириб туриш жоиздир. Фикрлаш жараёнида «аҳмоқона ғоялар» ақл билан тузилмаган бирикма ва тушунчалар илгари сурилган ҳолатлар ҳам бўлиши мумкин. Ўқитувчи уни ўқув жараёнини табиий ҳолати сифатида талабаларга тушунтириши лозим.

Қадрлаш. Танқидий фикрлаш омилларидан бири талабаларнинг фикрлаш жараёнини қадрлашларидир. Ташкил этилган фикрлаш жараёнида талабалар ўз ғоялари, тасаввурларининг ўқитувчи томонидан қадрланаётганини тушунган чоғдагина чуқур масъулият ва эътиборга яраша жавоб қайтарадилар.

Талабалар ўз фикрлаш жараёнини қадрлашни намойиш қилишга ҳаракат қиладилар, унга ва унинг оқибатларига нисбатан жиддий муносабатда бўла бошлайдилар.

Қимматлилиқ. Фикрлаш жараёнини ташкил этиш давомида талаба ўзининг фикри, танқидий таҳлил натижалари қимматли эканлигини онгига сингдириши зарур. Ўқитувчи талабалардан муайян материални шунчаки қайта ишлашни талаб қилганда тайёр қолиплардан, андозалардан воз кечиш лозим бўлади. Бу эса талабада ўзгалар ғояларини механик тарзда қайта фикрлаш энг муҳим ва қимматли эканлигига ишонч ҳосил қилишига олиб келади. Аслида талабага ўз фикри, ўзига тааллуқли бўлган ғоя ва тасаввурлар қимматли эканлигини кўрсата олиш зарур. Талабанинг ўзи ҳам ўз фикрларининг қимматли эканлигига ишонч ҳосил қила олиши зарур. У ўз фикрини тушунча ва масалани муҳокама қилиш жараёнида ўта муҳим ва ечимга ҳисса қўшади дея тан олиши керак.

Ўзаро фикр алмашинуви. Фикрлаш жараёни талабаларнинг ўзаро фикр алмашувини кўзда тутди. Талабаларнинг ўзаро фикр алмашиниши уларнинг бир-биридан ўрганишдаги ўртоқчилигига асос солади. Талабалардан фикрловчи сифатида ўзларидаги фикрни ҳам оддий хатони ҳам бошқаларга очиб бериш талаб этилади.

Ўзаро фикр алмашишда талабалардан диққат билан тинглаш, ўзининг қарашларини тингловчига зўрлаб ўтказиш ва сўзловчиларни тузатиб туришдан ўзини тийиб туриши ҳам талаб этилади. Бунга жавобан талабалар бошқаларнинг ялпи фикрларидан фойдаланиш имкониятига эга бўладилар. Кенг доирадаги мунозара оқибати ўлароқ талабалар ўзларига тегишли бўлган ғояларни таҳлил қилиш ва уни аниқлашга янада қобилиятлари орта боради, ҳамда уларни ўз билимлари ва ҳаётий тажрибаларида яратган ғоялар тизимига тиркаб боради. Фикрлаш жараёнини ташкил этишда уни ўтказишнинг бир неча моделлари мавжуд. Улар:

- ўзига ишонч ҳосил қилиш;
- ишда фаол иштирок этиш;
- ўртоқлар ва ўқитувчи билан фикр алмашиш;
- ўзгалар фикрини тинглай олиш.

Танқидий фикрлашни таъминловчи саволлар. Танқидий фикрлаш жараёнида ахборотни таҳлил қилиш ва изоҳлаш, ғояларни таҳлил қилиш, ўрганилаётган ҳикояларни ўз тахминий режалари билан қайта тузиб чиқишга қаратилган саволлардан фойдаланилади. Кўлланмада таҳлил қилинаётган бу масалалар Сендерс (1969) ифодалари ва Блум тизимли саволларидан олинди. Бу саволлар турли даражадаги қийинчиликда фикрлашнинг турли кўринишларини таъминлашда восита бўлиб хизмат қилади. Эслаб қолишга ёрдам берадиган ёки расмий саволлар энг қуйи даражадаги саволларга тааллуқлидир. Баҳолаш ёки ҳукм чиқариш бериладиган саволлар фикрлашни таъминлайдиган иккинчи сатҳдаги саволлар сифатида қаралади.

Расмий даражадаги шаклий сатҳ саволлари фактологик ахборотлар олиш мақсадида бериледи. Улар фақат механик эслашни ва талабаларда яхши жавоб бериш учун қисқа муддатда маълум предметлар бўйича қисқача билимни талаб қилади.

Ахборотларни бир шаклдан иккинчи шаклга кўчириш талабалардан уни кучим (трансформация) қилишни талаб қилади. Кўчириш саволлари талабаларга ўрганаётган, тавсифлаган ва кўрган вазиятлари, саҳналари ва воқеаларини ўзлари намойиш эта олишлари учун бериледи. Кўчириш саволлари талабаларни ахборотларни қайта ишлаш ёки бошқа шаклларга кўчим қилишга илҳомлантиради. Талабаларга сезиш, кўриш (сенсор) тажрибасини яратиш, шундан сўнг эса бошқаларга ўз кўрганларини етказиш учун уни эълон қилиш зарур. Бу фикрлашга тортишнинг фаол ижодий жараёндир.

Талабаларга зоялар, далиллар, қайдлар ва қадриятлар орасидаги боғланишларни очиш учун изоҳлашга қаратилган саволлар бериледи.

Сендерс изоҳлашни талаб этадиган саволларга фикрлашни юқори даражага кўтарадиган таянч саволлари деб қарайди, бошқалар эса (Вогн ва Эстес) тушунишнинг ўзигина изоҳлашдир, деб ҳисоблайдилар.

Татбиқ қилишга қаратилган саволлар уқиш (талаффуз) жараёни ёки ўрганиш тажрибасида учрайдиган мантиқ муаммоларини ечиш ва чуқур ўрганиш учун имконият беради.

Таҳлил этишга қаратилган саволлар талабалардан у ёки бу воқеанинг аҳамияти етарли даражада яхши ёритилганми, йўқми деган саволга жавоб беришга ундайди.

Синтез қилишга қаратилган саволлар янгича фикрлаш асосида ижодий муаммоларни ҳал қилишга даъват этади. Синтез саволлари талабаларга ўзининг барча билим ва тажрибаларини муаммонинг ижодий ечилишида фойдаланишга имкон беради. Синтез саволлари муқобил сценарийлар яратишни ҳам тақозо қилиши мумкин.

Баҳолаш саволлари яхши ва ёмон, адолат ёки адолатсизлик тўғрисида ҳукм чиқариш учун бериледи.

Баҳолаш саволлари талабаларга, ахборотлар сифатини, янги ахборотларга нисбатан ўз муносабатини баҳолай олиши, уларни қадрлай олиши учун бериледи.

Танқидий фикрлашни ривожлантиришда муаллифлари фикрлаш жараёнини ташкил этишда идрок қилишнинг 4 ўринни фарқлайдилар:

Яхлитлигича идрок этиш. Мавзу ёки фан тўғрисида умумий билимни мужассамлантирган идрокдир.

Изоҳли идрок этиш. Бу Блум изоҳлари даражасига айландир. Идрокнинг бу турида талаба ғоя ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқаларини ёритади, унинг

моҳиятини муҳокама қилади, фаннинг турли соҳаларига оид ғоя ва ахборотларни ҳатто ташқи жиҳатдан боғлиқ ҳодисаларни бирлаштиради.

Шахсий идрок этиши. Талабалар ўзларида аввалдан мавжуд бўлган шахсий тажриба ва билимларни янги билимлар билан боғлаб тушуниш жараёни акс эттиради.

Танқидий идрок этиши. Мазмунни бир томонга қўйиб, уни таҳлил қилиш, унинг нисбий қимматини, тўғрилигини, фойдалилигини ва талабаларнинг билиши, тушуниши ва қабул қилиши доирасида унинг аҳамиятини баҳолашдир.

Шундай қилиб, ахборотларни чорлаш, ўйлаб кўриш ва фикрлаш методикаларидан фойдаланиш қуйидаги муҳим вазифаларни ечиш имкониятини беради:

- талабаларга мақсадларини англаб олишга ёрдам беради;
- машғулотларда уларнинг фаоллигини таъминлайди;
- самарали мунозарага чорлайди;
- талабаларнинг ўзлари саволлар тузиши ва уни савол тарзида бера олиши учун ёрдам беради;
- талабаларга ўз шахсий билимларини ифода қилишга ёрдам беради;
- талабаларнинг шахсий мутолааси мотивациясини қўллаб-қувватлайди;
- ҳар қандай фикрларга бўлган ҳурмат қайфиятини яратади;
- талабаларда персонажларга нисбатан туйғуларни ўстиришга ёрдам беради;
- талабалар кадрланадиган фикрлашга шароит яратади;
- талабаларнинг танқидий жалб қилинишига бир қатор умидлар билдирилади.

Талабанинг танқидий фикрлашини шакллантириш жараёнида амалга оширилар экан, бу икки томонни кескин ажратмаслик керак, бироқ бундай фарқлаш, бизнинг фикримизча, танқидий фикрлашини шакллантириш муаммосини ҳал қилишга анча мақсадга йўналтирилган ҳолда яқинлашишга имкон беради.

Талаба шахсини ривожлантиришда, шунингдек, икки йўналишни ажратиб кўрсатиш мумкин: фикрлашни ривожлантириш ва такомиллаштириш ҳамда шахсининг муайян сифатларини шакллантириш. Ривожлантириш, фикрлашни биз танқидий фикрлашининг бўғини деб ҳисоблаганимиз учун бу воситалар гуруҳи қуйида батафсил кўриб ўтилди. Шахсининг муайян сифатларини шакллантиришга келганда эса, бунда мустақил ишлаш, тадқиқот топшириқларини бажариш, ижодий ишлар сингари воситалар қўлланилади, улар мустақилликни шакллантиришга, фаолликка, ижодий ёндашувга қизиқиш ва бошқа шахс сифатларига махсус йўналтирилгандир.